

TÖRTÉNELEM ÉS SZELLEMI JELENLÉT

NÉMETH G. BÉLA: *LÉTHARC ÉS NEMZETISÉG*

Munkásságának ismerői, pályatársai és tanítványai számára Németh G. Béla minden tanulmánya eseményszámba megy, már hosszú idő óta. A hatkötetes irodalomtörténetbe írt fejezetek, Arany kritikai kiadásának jegyzetanyaga, a számos műelemzés, portré és pályakép, a századvégi tragikum-vitát és a 19. század második felének magyar irodalmát összefoglaló munkái után most negyedik kötetével lép a nyilvánosság elé, s mögötte immár nemcsak tekintélyes tudományos múlt, hanem egy fiatal nemzedék fölnevelése is áll. Egyetemi tanítás és folyóirat-szerkesztés, kutatás és a tudomány szélesebb körökben való népszerűsítése egyaránt nyomatékos helyet kapnak munkásságában. Új könyvének bemutatása így alkalom arra, hogy irodalomfelfogásának, értekező műfajának, kutatási módszerének jellemzésére is – legalább vázlatos – kísérletet tegyünk.

Lassan tíz éve már, hogy „irodalomtörténetírásunk köznapi gondjairól” szólva közzétette *Tanulmánykötetek és folyóiratok* című emlékezetes cikkét, melyben az alkalmi érdekű, efemer megnyilatkozások kötetbe gyűjtése, ugyanazon tanulmányok négy-öt helyen való újraközlése ellen emelt szót. Megállapításaihoz könyvkiadásunk nem egy újabb adalékot szolgáltatott azóta, s az akkori diagnózis jórészt ma is időszerű.

A *Létharc és nemzetiség* Németh G. Béla második tanulmánykötete. S mint az első, a *Mű és személyiség*, ez is ama hozzászólás erkölcsi hitelével fogható fel. Mert ha az elsősorban a válogatás igényességével mutatott példát, ezúttal könyvének műfaja is újdonságot jelent. Kötete belső szervezéséig által válik könyvvé: tanulmányciklus volta teszi valóban azzá. Értekező műfaját pedig nem egyértelműen a tanulmány-jelleg, hanem inkább tanulmány és esszé szintézise határozza meg.

Egész alkata és felfogása ellentmond annak az esszéíró hagyománynak, mely a kritikát a befogadás intuitív élményével azonosítva a szépirodalom felé közelít; mely a tárgyszerűséggel szemben a szubjektumot, a gondolattal szemben az ötleteket részesíti előnyben, s igazságot áldoz a kompozíció kerekdedségéért, a stílus jóhangzásáért. Maga jelölte meg eszményeit: Arany János, Péterfy, Arany László és Halász Gábor azok, akikre példaként tekint, mert „tárgyuk mögé húzódtak, tisztelték tárgyukat, előzékenyek voltak közönségük iránt, tartózkodók és fegyelmezettek önmagukkal szemben”. Értekező elődeit bennük találta meg, s legtöbbet talán épp velük foglalkozott munkáiban. Azt a racionális

igényt és logikus józanságot, mellyel az irodalmi élet minden területéhez közelít és hozzá szól, jórészt tőlük tanulta és örökölte.

De a műfajt jelentős mértékben módosította is. Riedl esszémód-szeréről írja: „tétélei (. . .) gondolat előtti tétélek, nem gondolat utániak; fölkapott eszmék, nem gondolatösszegzések.” Az ő esszéje viszont – fenti megkülönböztetése megfodítva igaz rá – nem a tanulmányírás előtti fázisban, hanem *azután* jön létre: nem hipotézist fejt ki, nem egyetlen szempontot követ, hanem rendszerez; nem az értekezés végén jut el a konklúzióhoz, hanem – minekutána ahhoz már eljutott – a tétellel kezd, s az anyaggal bizonyít. Nem a spontán gondolatmenet tükörképe tehát munkája, s az asszociációs „módszer” éppen ellentéte az övőnek; értekező műfaja arra emlékeztet, amít Arany – másra értve a szót – kettős tárgyiasításnak nevezett.

A „hallgass meg, de ne kövess” cíve, melyet választott, hatékonyabb, mint a közvetlen didaxisé. Igazsága – tudja – nem kizárólagos; meggyőző ereje nem hangnemében, előadásmódjában, hanem érvelésének logikus szervezésében rejlik. Nem moralizál, hanem a történeti anyag által nevel: akkor, amikor „a gondolkodás tisztességbeli példaképeiről” szól, amikor Goethénél „az erkölcsi akarattal és tudatossággal megalkotott személyiség”, Kölcseynél a „küzdős általi karakterszerzés”, Madáchnál a „teljes szellemi jelenlét” igényét mutatja föl, Babitsnál pedig a gondolkodás egyetemes kötelezettségében való egybetartozást s a konkrét gondolatban való különbözés jogát hangsúlyozza. Nem eszményített, hanem történeti valóságukban megragadott és elemzett példákat jelöl meg, s egész könyvében „a magyar művelődés ábrándhitektól mentes önszemléletére” törekszik. Nem véd- és vádbeszédek tartására, mint utószavában írja, hanem a történelem megértésére és megértetésére, a valódi ősök kiválasztására „a társadalmi tett, az erkölcs, a gondolat tekintetében”.

Kevesen tettek nála többet irodalomfelfogásunk egyoldalúságainak megszüntetéséért. „Műelemzésünk hibái közül három jellegzetes: a közvetlen politikai-társadalmi szembesítés, az életrajzi-lélektani magyarázatra szűkítés s az önmagára zárt formaelemzés szerves összefüggésben lehet az ideológia közvetítő szerepének kidolgozatlanul maradásával” – írja, s legszínvonalasabb vállalkozásainak egyike épp e közvetítő fázisok, mediátorok vizsgálata.

Érdeklődésének egyik középpontjában a poétikai vizsgálódás áll, s eddigi munkásságában ezért is nyert ilyen kiemelt fontosságot a műelemzés műfaja. Nyelvészént kezdte pályáját, s a műalkotás vizsgálata során ennek minden tanulságát hasznosítja. De a mű mint nyelvi produktum is eleve történeti képződmény felfogásában: szókincs. vers-

mondat és dikció éppúgy művelődéstörténeti utalások sokaságával kötik a múlthoz, mint ritmus és képalkotás, költői világkép és magatartás. Az elemzés így szükségképpen egészül ki nyelv- és líratörténeti szempontokkal, s kívánja meg mű és személyiség kapcsolatainak kutatását. Azok a biztos kézzel megrajzolt portrék, melyeket – Arany és a többiek után – e kötetében közreadott, az alkotó személyiség lélektana iránti fogékonyságának tanúságtételei.

Irodalomfelfogásának másik központi eleme, rendező elve a személyiség világképe, létélménye, magatartáslehetőségei és önmeghatározása, s ezzel kapcsolatban a gondolkodástörténeti, filozófiai háttér iránti érdeklődés. Az egyéniséget a kollektivitásban, oksági, történeti meghatározottságában, történetfilozófiai távlatokban mutatja föl; a hagyományhoz való viszony elemzése így szervesen kapcsolódik az irodalmi és szociális közeg vizsgálatához. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányokat tartalmaz a kötet: bennük lélektan, poétika, esztétika, filozófia, etika, történetfilozófia, sajtótörténet és kritika-történet szempontjaival, eszköz- és fogalomtárával tanulmányozza a különböző szférák közötti átmeneteket s jellemzi, szembesítések láncolatain át, az egyes műveket és műfajokat, alkotókat és értelmiségi csoportokat a korszak és az irányzat összetettségében.

A kor, melyet tanulmányai átfognak, az európai anyagban a romantikától a két világháború közötti irodalomig, hazai vonatkozásban pedig Kölcseytől Babitsig terjed. Az irányzat, mely a vizsgálat középpontjában áll, a pozitívizmus; e gondolkodásmód és világnézet történeti alakulása, hazai szerepe, napjainkig kiható befolyása alkotja a tanulmányciklus szempontrendszerének vezérfonalát. Annak a folyamatnak fejlődésrajza bontakozik így elénk, mely során a Kölcseynél felmutatott etikus önalakítás és kiküzdött jellem, s a Petőfinél elemzett, az élet célosságába, a lét értelmességébe vetett hit illuzórikussá válik; melynek során a szabad akarátú erkölcsi tett, az etikus személyiség-építés és tudatos történelemalakítás alapkövetelményét a környezet-hatás lélektani determinációjának oksági elve váltja föl. Ennek eszmétörténeti, pszichológiai és poétikai következményei éppoly nyomatékos helyet kapnak az elemzések során, mint a pozitívista szemléletmód kialakulásának történetfilozófiai és társadalmi háttere, és e szemlélet visszahatása magára a történelmi folyamatra is.

Mi a pozitívizmus? Mely kritériumok együttes jelenléte szükséges felismeréséhez, lényegének tisztázásához? A meghatározást nem axióma, hanem a jelenség történeti alakulásának és változatainak elemzése szolgáltatja.

Történetfilozófiailag a pozitívizmus „a polgári liberalizmus utolsó nagy, 19. századi áramlata”, mely egyrészt, metafizikaellenességével, a

liberális történetfilozófiák romantikus válfajaira adott válasz; másrészt, fejlődéshitével és radikalizmusellenességével, a liberalizmus ideológiájának szemléleti újraalapozása: „a polgárság kettős védekezése”. Metafizikaellessége egyben a lételméleti alapvetés kizárását jelenti, s egyszersmind a természeti és emberi lényeg azonosítását; észelvű tapasztalatlansága a történetfilozófiai célképzetek hiányával, az értékek relativitásával jár együtt. A spekulációval és dedukcióval való szembefordulása a rendszerről való lemondást, az oksági elv primátusa részokok és részcélok pragmatizmusát eredményezi. Olyan felemás szemléletről van tehát szó, melyben az emberi szabadság és a történelem alakíthatóságának kérdése nem kaphat domináns szerepet, s melynek természettudományt és humán diszciplinákat kritikátlanul társító módszere mechanikusan be tudta oltani a nemzeti-nemzetiségi gondolkodásba a létharc és a kiválasztódás tanát, létrehozva így a szociáldarwinizmus demagógiaforrását.

Hazai vonatkozásban mindez módosulásokkal érvényes. Az a csoport, amelynek felfogásában a pozitivista tanok fontos szerephez jutottak, elsősorban a kis létszámú értelmiség, mely 1867 után a tényleírás és tárgyyszerűség oknyomozó reformtörekvéseivel, de az osztályok feletti állam s a magyarság – ezen belül pedig az értelmiség – vezető szerepének illúziójával kereste a megoldást, s óhatatlanul párosította a magyar elsőbbség tételét a létharc és kiválasztódás tanával: a nemzeti veszélyeztetettséget a támadó nacionalizmussal. E központi kérdés a faszizmussal való szembenézésig végigkíséri történelmünket, állásfoglalásra készíti gondolkodóinkat. Babits nemzettudatának képe állítja hét évtizedes távlatba a kötet első tanulmányát; Hebbel, Nietzsche és Canetti portréja jelöl ki európai viszonyítási pontokat, mint – a pozitívizmus szempontjából – a kompromisszum, a szembefordulás és a csőd gondolkodói és magatartásbeli fokozatait.

A történeti távlatokban, egyszersmind folyvást európai viszonylatban való gondolkodás éppoly ritka erénye a kötetnek, mint a világréptől a műfajig, a pszichikumtól a hangnemig, a személyiség önérzékelésétől a költői nyelvig hatoló szerves elemzés. Az a jellemzés, mely a romantika utáni regényről ad képet, meggyőzően mutatja ki a romantikus eszményállítás és célképzetesség után előtérbe lépő „okszági-tapasztalati-érzéki gondolkodásmód” s az „okszági-induktív-analitikus módszerelv” formszervező szerepének új, realista felfogását, s ennek összefüggéseit a pozitívizmus szemléletével. A lírai költészet szempontjából pedig e gondolkodásmód ellentmondásaival hozza kapcsolatba a sztoicizmus megnövekedett jelentőségét, a melankolikus életérzést és a panteisztikus megoldáskeresést, mint a poétikai klasszicizálódás erkölcsi

és lélektani alapjait. Arany János lírájának európai háttere rajzolódik így elő: Baudelaire, Storm és Meyer, Browning és Whitman korszaka; s a viszonyítás egyik cölje a kettős – hazai, helyi funkciók és az európai élvonal szerinti – értékelés szempontjainak kijelölése.

Baudelaire különösen hangsúlyos szerepet kap az értékrend kialakításában, mint a francia és az európai költészet akkori korszerű fő alakja, akihez – s ez, úgy látjuk, a kötet gondolatmenetének vitatható következtetése – az elemzés és értékelés során végeredményben Arany is viszonyul. E kiemelés a pozitívizmus ideológiai, s a jelképiség és modalitás poétikai szempontjából történik, a szembesítések azonban kétegyeket is ébresztenek.

Az egyik kérdés: mennyiben igazolható az a megállapítás, mely szerint – a lényeges különbségek ellenére is – „Baudelaire-t mélyen áthatotta a pozitívizmus szelleme”? Az emberi lényeket ő nemcsak szellemnek fogta föl, de nem is csak természetinek; ösztönelvűség és ideál egyidejű jelenléte, konfliktusa (a szerelemben, önmeghatározásban, létélményben), önpusztítás és értéktorontás kettőssége (az alkotásban): költészetének állandó feszültségócai. Lírájának ontológiai, metafizikai dimenziói egyenest szembeállítják a pozitívizmussal; az alakító környezethatás olve is idegen tőle. A Haladás tanát képtelenségnek, az egyetemes haladást az egyetemes romlással azonosíthatónak tartja, de lehetségesnek tekinti morális értelemben, „az egyénben és maga az egyén által”. Úgy véljük tehát, ő inkább szembenállt a pozitívizmus szellemével, illetőleg annak tanaival, mintsem mélyen engedte volna azokat magára hatni.

Baudelaire költészetének poétikai és esztétikai jellemzése amilyen tömör, oly meggyőző, s nálunk első összefoglalása a 19. századi líra-történeti korszakváltásnak. S ez fölveti a másik kérdést: az összehasonlító értékelését. „Az európai típusú költészeteket – térségirányzataik ellenére – oly közös történetű egységnek kell tekintenünk, melynek él-eleméhez való viszony kétségtelenül minősíti e kortörténeti egység minden tagját” – írja Németh G. Béla, s az értékelés egyik szempontját így e viszony, a másikat pedig a „helyi funkció” alapján jelöli meg.

Az európai és a hazai szemzőg együttes figyelembevétele az értékelésben: a történetietlen sznobizmus és a kritikátlan provincializmus kettős veszélyét ellensúlyozni hivatott, de elméletileg még kidolgozásra váró célkitűzés. Mert amit az összehasonlító elemzés gyakorlatilag már megoldott, távolról sem tette meg az értékelés; ez utóbbi nemhogy a viszonyított értékre, hanem az önértékre nézve is további fehér foltja az irodalomtudománynak. Fölmerül a kérdés: mely kritériumok alapján határozható meg az az – irányzat, korszak és műfaj szerint változó – európai élvonal, mely az egész akkori mezőnyt minősíti; egyáltalán,

van-e ilyen mindenkor, s ha van, mennyiben homogén; milyen mértékben „közös történetű egység” az európai költészetek összessége; hogyan lehetséges a különböző nemzeti irodalmak megfelelő korszakait az értékelő viszonyítás alapjául megtenni; s hogyan hangolható össze az értékelés e két említett szempontja? Jelenthet-e, röviden, minden viszonyítás egyúttal értékelést is?

Bár kérdéseinkre nem ad egyértelmű választ, Németh G. Béla mintaszerűen oldja meg a problémákat az elemző *gyakorlatban*, s az értékelés méltányosságának és igényességének iskolapéldája lehet akár Madách-tanulmánya, akár Arany folyóiratainak bemutatása, akár Petőfi versének elemzése. Az elsöben világszemlélet és szerkezet, történelmi helyzet és gondolkodásmód, személyiség és élmény, műfaj és versbeszéd összefüggésrendszeréből vezeti le az értékítéletet; a másik kettőben pedig – többek között – épp a Baudelaire-kérdésben foglal állást s emel szót a történetlenül normatív értékelő viszonyítás ellen. *S ezzel*, közvetve, iménti kérdéseinkre is további válaszokat sugall: mindenekelőtt azt, hogy az összehasonlító értékelés egy bizonyos ponton túl értelmét veszítheti. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a megjelölt európai élvonal nem feltétlenül, s nem minden esetben tekintendő értékrendet meghatározó tényezőnek.

A kötet jelentős része tartalmaz kritikátörténeti tárgyú tanulmányokat. Az irodalomról való gondolkodás vizsgálata során jellegzetesen interdiszciplináris területet térképez föl: ideológia és kritikai norma, értelmiség és társadalom, közönség és irodalom, világkép és kritikus személyiség, élmény és ízlés kölcsönviszonyát mutatja be, s úgy szintetizál, hogy a forráskutatások jelentős részét is ő végzi el, mindenekelőtt a közönségtörténet, az ideológiatörténet és a folyóiratok anyagában. A főváros olvasóközönségére, értelmiségének rétegzettségére nézve alapvető fejezetek tárják föl a szociális és felekezeti, műveltségi és nemzedéki különbségeket; kitekintést adnak a művelődési élet olyan intézményes formáira, mint az iskoláztatás és a napisajtó, a könyvkiadás és az irodalmi csoportosulások; feldolgozzák a korszak legfontosabb folyóiratait, s az egyes lapok programjának és arculatának, munkatársainak és közönségének vizsgálata során mindig megkülönböztetett figyelmet fordítanak a vezető kritikusok portréjának megrajzolására. A Szépirodalmi Figyelő, a Koszorú, az Akadémia Értesítője, a Budapesti Szemle, az Új Világ, a Figyelő, az Irodalomtörténeti Közlemények – ez utóbbi esetében elsősorban a folyóirat első korszakának, s Szilády és Heinrich meghatározó egyéniségének – jellemzését adják és a kor legjelentősebb kritikai gondolkodóit mutatják be e fejezetek, melyek középpontjában irodalmunk korszakváltása, irodalomtudományunk kibontakozása, s az európai fejlődéshez való viszonya áll.

17. Irodalomtörténet

A kritikai világgép és irodalomfelfogás kapcsolatainak vizsgálatát a költői világgéptől az esztétikumig haladó műelemzések követik. Petőfi *Itt van az ősz, itt van újra*... című versében a műfaj és a költői nyelv összetettségéből s a létélmény teljességéből következik az értékítélet, s – bár a költemény ötödik versszakában, úgy látjuk, nem annyira pánerotikus képzetkincsről van szó, hanem inkább az elalvó gyermek és az őzi természet hasonlatának kibontásáról – az elemzés domináns gondolatmenete és konklúziója éppúgy meggyőző, mint részleteinek összes lélektani és poétikai finomsága. Az életbizalom költeménye után „a szenvedés verse” következik: Babits *Balzsoldra*. A gyermek-lét és a felnőtt-lét magatartásjelképekbe sűrített szembesítése itt az élmény kettes életrajzi meghatározottságán át bölcséleti és lélektani háttérből bontakozik elő; a humoros-ironikus hangnem összetettsége szerkezeti egyensúlyt teremt, s egyben a szenvedésen felülemelkedő etikum hordozója lesz. A művelődéstörténeti, liturgikus háttér fölvázolása s a nyelvi elemzés Babits egész kései lírájára általánosítható felismerései e következtetéshez szorgálatnak érveket.

Bródy anekdotai és drámai elemeket ötvöző novellájának jelentését a tragikomikum, a jelképesség és a személyesség kulcsaival fejtí föl s jelöli meg „a tévesztett akarás és a lemondó rezignáció” önróniájában. E deformált stoicizmus mintegy kontrasztként áll az egy évszázaddal korábbi Kölcsey-levelezéssel szemben, mely a stoikus személyiségformálás klasszikus dokumentumaként fogja keretbe az előző darabbal együtt a kötet törzanyagát. A műelemző tanulmányok tehát végeredményben – az időbeli nagyobb távolságokat is áthidalva – szervesen kapcsolódnak a könyv központi problémájához: a pozitivizmus s az önmagát és történelmét alakítani akaró személyiség alapvető ellentmondásához.

Kubin, Kafka és a német expresszionista grafika tárgyalása zárja a kötetet, kisebb s alkalmibb írások keretei között. Bár e cikkek jellege különbözik az előzményekétől, valamennyinek sajátja az alkalmon túlmutató gondolat, mely irányzatok, műfajok, megközelítési elvek alapkérdéseivel kapcsolatban vet föl új szempontokat. Szerepeltetésük a könyv egészében a perspektíva által igazolódik, mint a rémület és a széthullás-érzés hallucinatív és a lázadás dinamikus kifejezőmódjának jelzésszerű érzékeltetése a monarchiát követő történelmi korszak távlatában.

Két rövid megjegyzést teszünk még: mindkettő a könyv anyagával és központi problémájával kapcsolatos. Jellemzően egészítendő ki a tanulságokat a kálvinizmus predestináció-elvének szembesítése a pozitívista tanokkal, s fontos helyet kaphatna e kérdéskör további vizsgálatában

Ady, akinek főként olyan verseire gondolunk, mint – egyebek között – *A fajok cirkuszában*, *A fajtam sorsa*, *A fajtam takarója*.

A *Létharc és nemzetiség* forrásmű és összefoglalás. Feltárt anyaga nélkülözhetetlen alapja a további kutatásnak; koncepciója irodalom-szemléletünk egészére kihat. Irodalomtudományunk értékrendet alakító teljesítménye: azzá teszi a történelmi felelősségtudattal vállalt „teljes szellemi jelenlét”. (Magvető, 1976)

KOROMPAY H. JÁNOS

KOMLÓS ALADÁR: KRITIKUS SZÁMADÁS

Komlós Aladár 1921-ben különös kötettel lépett az irodalmi életbe. Már a címe is meglepett: *Voltam poéta én is, Egy félbemaradt költő versei és vallomásai*, ezen túl a könyv érdekessége, hogy lírai darabjait önelemző esszékkel kísérve adta közre, mintegy megnyilatkozásaként érlelődő kritikusi hajlamának. A megjelenés óta eltelt hatodfél évtizedben Komlós érzékenyen reagált a literatura mindon fontos kérdésére, különösen nemzedékének gondjaira. Nagy időt átfogó pályájának bő terméséből válogatta a *Kritikus számadást*.

A gyűjtemény élére tett tanulmány, A „második nemzedék” útja, jelképes jelentőségű. Több okból. Legelőbb azért, mert Komlós önnön korosztályáról ír, s így a személyes emlékek hitelével idézi fel a helykereső küzdelmet. Erre az emlékezésre felel a kötet zárásaként *A pálya végén* című önéletrajz s okként a *teljes ív* bemutatásának szándékára figyelmeztet. Hogyan lett az 1918–1919-ben, illetve a húszas évek elején jelentkező fiatalokból nemzedék? – erre s még jónéhány más kérdésre keresett választ Komlós. A szerveződés kritériumait abban látja, hogy a korosztály ráérezzen a megoldásra váró feladatokra és tegyen is értük valamit, továbbá legyen legyűrendő ellonfele, pozitív programja és egy szervezője. Nemzedéke ezek tekintetében meglehetősen nehéz helyzetben volt. A társadalmi-történelmi változások, a világ-irodalmi újdonságok sokszínűsége inkább polarizálta, s nem egybe-sodorta az írókat. *Elvi összehangolódásra nincs idő* – állapította meg Németh László –, s Komlós is arról ír, hogy hiányzott az „elvi” ellentét azokból a csetapatékból, amelyeket a nyugatosokkal, Babitscsal vívtak. Kétfrontos harcuk egyrészt a konzervatív irodalom, másrésztől Kassákék konstruktivista, szürrealista nézetei ellen irányult. Elméleti program nélkül is tudták, érezték, kikkel tartoznak össze, s kikkel nem.